

Символіка визвольного руху

Олег ЛЕХНЮК

НОВОВІДНАЙДЕНІ БОФОНИ УПА

Поштовхом для написання цієї статті стала випадкова знахідка навесні 2002 року на території Миколаївського району Львівської області трьох кліше для друкування фінансових розписок Української Повстанської Армії – так званих бофонів. Термін "бофон" походить від напису на багатьох зразках цих паперових знаків – "на бойовий фонд". У різних регіонах, де діяла УПА, їх називали також біфони, бєфони, бифони тощо. Автор вирішив вживати термін "бофон", запропонований О. О. Клименком, автором ґрунтовної монографії "Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років"¹.

Оскільки самі бофони є рідкісними пам'ятками з часу визвольних змагань 1940–1950-х рр., то поява кліше, з яких ці бофони друкувалися, є подією з розряду унікальних. Бофони – це, за різними визначеннями, і "гроші УПА", і "облігації внутрішньої позики УПА", і квитанції-розписки за здані населенням продовольство, одяг та інші необхідні речі. З іншого боку, бофони, крім фінансово-економічної, виконували ще й значну пропагандивно-агітаційну функцію. На них зображувались повстанці в бою, сюжети на тему боротьби народів СРСР проти більшовиків, карикатури на Сталіна чи колгоспне життя. Поширеними були сюжети на теми Князівської доби, Козаччини, визвольних змагань 1917–1920-х рр.

Окремий розділ у тематиці бофонів становлять сюжети, розроблені Нілом Хасевичем – "Бей Зотом" – так звана "волинська серія". Визначний художник і графік Ніл Хасевич (1905–1952) створив серію унікальних пам'яток графічного мистецтва, перебуваючи безпосередньо у лавах УПА. Його роботи є справжніми свідцтвами тієї епохи. Бофони "волинської серії" були поширені на території 12 областей України та Білорусі, де діяли частини УПА, й стали такими популярними, що їх копіювали, з різним мистецьким успіхом, на всьому терені західноукраїнських та північно-західних українських землях.

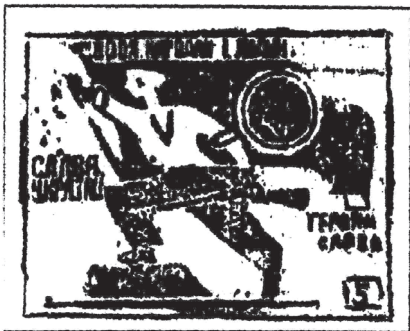
У згадуваній вище монографії О. Клименка також вміщено каталог відомих автору дослідження бофонів, знайдених у приватних колекціях в Україні та за кордоном, а також в архівах колишнього КДБ. Каталог містить 223 проілюстровані позиції із зазначенням ступеня рідкості, залежно від кількості відомих екземплярів кожного типу бофона.

Ось тут і виявляється унікальність знайдених кліше. Відбиток лише одного з них вказаний у каталозі. Це бофон номіналом 100 (№34 каталогу).

¹ Клименко О. *Грошові документи ОУН (бофони) 1939-1952 років* – Тернопіль, 1999.

Відбитки з двох інших кліше не описані. Це бофони номіналом 50 і 20, без вказання назви грошових одиниць.

Розміри усіх кліше однакові – 70 x 50 мм. Зображення вирізані на гумовій заготовці зі слідами металевого кордуну на внутрішньому боці. Очевидно, матеріалом для кліше послужила гума з колеса якогось транспорту. Цей матеріал був легкодоступний і часто використовувався повстанцями. Поряд з гумою, як вказує О. Клименко, для виготовлення кліше бофонів в УПА використовувалися й інші матеріали: дерево, лінолеум, кожоміт. Фахівці, підготовлені Нілом Хасевичем, зазвичай використовували тверді породи деревини (дереворити), або лінолеум (лінорити). Але фахових граверів постійно бракувало, зокре-

рема через втрати в бойових діях. Тому часто до вирізання кліше бралися люди без спеціальних професійних навичок. Використовували вони більш податливий та довговічніший матеріал, зокрема гуму. Саме завдяки матеріалу описувані кліше збереглися в землі майже неушкодженими. На робочій стороні усіх кліше видно залишки фіолетового чорнила, яким змащували поверхню перед друком. У каталозі О.Клименка відбиток бофона "100" описаний також як зображення фіолетового кольору².

Аналізуючи рівень виконання зображень, можна дійти висновку, що у виготовленні кліше брало участь принаймні дві особи різного рівня майстерності. Кліше бофона "100" вирізане упевненою рукою, постать повстанця із знаменом в руках чітко скомпонована, пропорційна, динамічна, виконана у двох площинах, що дозволяє контрастніше передати зображення на відбиток. Широко і твердо поставлені ноги, гостре підборіддя і навіть непокірний чуб, що нависає над чолом, – все це передає несхитність, героїзм та непереможність воїна, який символізує цілу УПА.

² Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років". – Тернопіль, 1999. – С. 201–202.

Впадає в око і твердість руки майстра при вирізанні написів. Дуже ефектною є печатка-медальйон зі словами "Українська Самостійна Соборна Держава", розміщеними по колу, і тризубом посередині. Літери у цьому написі та у гаслах "Воля народам і людині!", "СУ! – ГС!" (Слава Україні! – Героям Слава!) та цифри номіналу "100" – "100" скомпоновані й вирізані ідеально рівно, з однаковим інтервалом, чітко, без браку. Тобто кліше цього бофона виконував неабиякий майстер своєї справи.

Натомість у двох наступних кліше з попереднім рівнем фаховості вирізані лише написи та цифри номіналу. Тоді як постаті повстанців, їхня зброя, інші елементи оформлення виконані схематично, певною мірою примітивно, в одній площині. Немає сумніву, що інший виконавець прагнув скопіювати роботу свого

попередника, маючи за зразок кліше, відбитки з яких наведено в каталозі під №31–32 (номінали 5 і 10 для кліше номіналом 50), та №33 (номінал 20 для кліше номіналом 20). Проте нестача досвіду та навичок не дозволила йому навіть наблизитися до необхідного рівня. Незграбність зображень добре видно на ілюстраціях, особливо порівняно з прототипами.

Нам залишається лише здогадуватися, що саме завадило першому граверу завершити роботу над усіма кліше. Можливо, під час роботи на його криївку напали більшовики й він загинув або був поранений. Тож почату роботу довелося завершувати іншому повстанцеві. А, може, якісь інші обставини спричинилися до подвійного авторства описуваних кліше.

Єдине не викликає сумнівів – авторів було двоє, всі кліше вирізалися в одному місці і в один час. О. Клименко припускає, що бофони цієї серії були видані на терені Станіславівського обласного проводу ОУН наприкінці 1944 р.³ Він подає перелік номіналів: 5, 10, 20, 100⁴. Тепер ми

³ Клименко О. *Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років*. – Тернопіль, 1999. – С. 118.

⁴ Там само. – С. 235.

можемо доповнити цю серію номіналом 50 та іншим (спрощеним) типом номіналу 20. Можливо, з часом вдасться знайти бофони, відбиті з цих типів кліше, хоча навіть відомим відбиткам автор каталогу присвоїв найвищий ступінь рідкості – Р5, що означає наявність у всіх відомих збірках не більше п'яти екземплярів кожного бофона.

Також необхідно зазначити, що рисунок бофона номіналом 100 у каталозі і зображення на кліше того ж номіналу не є цілком тотожні, хоча й виконані одним автором. Можна припустити, що, для інтенсифікації процесу друку бофонів, на кожний номінал виготовлялося по два або й більше кліше. Це припущення підтверджується тим, що навіть у значно погіршеному виконанні все ж було вирішено зробити додаткове кліше номіналом 20.

Отже, згідно з попереднім задумом автора, номінали 5, 10 та 50 мали бути однотипними, із зображенням повстанця з прапором у лівій руці і рушницею в правій. Написи також були ідентичними за змістом та розташуванням. "Воля народам і людині!" вгорі і гасло "Слава Україні! – Героям Слава!" відповідно зліва і справа від постаті повстанця (на позитивному відбитку з кліше). Постать повстанця динамічна, відчувається нестримний порив і рішучість, спрямовані на здобуття Самостійної Держави. На розгорнутому прапорі помітні постаті воїнів минулих епох: князівського ратника, козака і вояка УГА. Цим талановитий гравер прагнув показати неперервність героїчних традицій українського народу, надати своїм творам, крім суто фінансово-економічного, ще й яскраво вираженого патріотичного характеру.

Кліше номіналом 50 практично повторює сюжет відбитків номіналами 5 і 10 (№31–32 каталогу), але в зображенні відчувається статичність. Знамено ніби завмерло у горизонтальному положенні, на ньому відсутні алегоричні постаті воїнів. Складається враження, що в такому "напівсирому" вигляді його закінчив різати перший автор, а наступник вирішив, не будучи впевненим у вдалому результаті, залишити цю заготовку без змін. Проте постать повстанця він був змушений завершити, що й зробив у межах своїх можливостей. Ноги стосовно торсу розміщені диспропорційно й не анатомічно, обидві руки непропорційно короткі стосовно решти тіла, яке лише виділене на тлі прапора тонким штрихом, без опрацювання деталей. Загалом рисунок цього кліше відповідає сюжетові, який задумав автор цієї серії бофонів.

Якщо наші міркування правильні і розглядувані кліше мали повторювати вже існуючі прототипи, то наступне кліше номіналом 20 повинне бути схожим на відбиток №33 каталогу. На цьому відбитку бачимо атакуючу групу повстанців на тлі порослих ялинами гір, з-за яких сходить сонце. Зображення не лише динамічне, у ньому відчувається художня перспектива. Кліше відбитка виконане у двох

площинах – гори виглядають світлими, а на їхньому фоні чітко видно постаті повстанців і дерева. Також вміло передано світлі промені сонця, які чергуються з темними смугами. Кліше цього бофона найскладніше за композицією в усій серії.

Що ж ми бачимо на нашому кліше? Гір нема зовсім. У центрі зображено лише одну постать із шаблею та рушницею в руках, яка більше схожа на козака, аніж на вояка УПА. За постаттю вирізана одна ялина та дерево, схоже на тропічну пальму, а попереду схематично нарізано лінії, які мають означати промені сонця, що сходить.

Фактично це кліше можна вважати окремим сюжетом, лише прискіпливий порівняльний аналіз підтверджує, що зразком для нього послужило кліше відбитка №33. На ілюстраціях усі кліше для зручності подано в двох ракурсах – негативному та позитивному. Це дозволяє краще зіставити зображення на кліше з ілюстраціями в каталозі.

Сподіваюся, що публікація цих, здавалося б, незначних предметів допоможе у вивченні нових сторінок історії Української Повстанської Армії, яка не лише героїчно боролася з ворогом зі зброєю в руках. Боротьба йшла також на ідеологічному, економічному та інших фронтах. І те, що командування УПА та керівництво ОУН зосередилися не лише на збройній боротьбі, а величезні сили та ресурси мобілізувало на пропагандистську та видавничу справи, вело успішну, як на ті умови, господарську діяльність, свідчить, що їхня праця не була хаотичною чи кимсь диктованою. Це була діяльність і боротьба людей, які знали, за що борються, за що гинуть. І більшість з них ніколи не відступали з обраного шляху, навіть ціною власної волі та життя.